

Душа (міфологія)

Душа́ — автономна, нефізична, здатна до тимчасового або остаточного відокремлення від тіла субстанція, яку вважають джерелом життєвої сили, свідомості та поведінки, медіатором між земним і сакральним світами. У багатьох традиціях постульовано її безсмертя та незнищенність.

У міфологічному дискурсі

У сучасному міфознавчому та релігієзнавчому *дискурсі* феномен душі нерідко ототожнюють з ідеєю індивідуального безсмертя (див. *Безсмертя душі*). Цей висновок сягає корінням класичних досліджень Е. *Тайлора*, який вважав *анімізм* (віру в душу) «мінімумом» або «мінімальним визначенням» релігії («Первісна культура»; 1871). Учений розглядав уявлення про душу як раціональну спробу первісної людини пояснити такі явища, як-от *сон*, *смерть*, *сновидіння* та *галюцинації*. Вважав, що саме з цих спостережень виникла ідея окремої, здатної до тимчасового чи остаточного відділення від тіла, субстанції.

Поряд із тим існував архаїчний комплекс уявлень про *життя* як універсальну космічну силу (а не тяглість і збереження осібної *ідентичності*). Ця альтернативна перспектива, розвинута згодом у працях Дж. *Фрейзера*, Л. *Леві-Брюля* та К. *Леві-Стросса*, акцентувала не так ідею індивідуального безсмертя (посмертного існування), як загального коловороту життєвої енергії, де межа між людиною, твариною, рослиною та навіть «неживим» об'єктом є проникною та умовною. У межах цієї *парадигми*, сформованої в *антропології* 19–20 ст., центральною постає концепція циркуляції життєвої енергії між різними онтологічними рівнями *буття*.

Субстанцію душі трактують як незнищенну вітальність, що перебуває у стані безперервного руху: або через повернення до сакрального першоджерела з подальшим «перерозподілом» (напр., уявлення багатьох народів Півночі про родові «сховище» душ-зародків), або через *метемпсихоз* — *реінкарнацію* в людські, тваринні чи рослинні форми. Останнє знаходить своє концептуальне завершення в індуїстській доктрині *сансари*, де душа мандрує крізь нескінченне коло перевтілень, зумовлених законом *карми*. За такої онтологічної моделі

єдина життєва субстанція ніби стирає опозицію між антропологічним та природним світами. Л. Леві-Брюль, досліджуючи «колективні уявлення» архаїчних суспільств, охарактеризував таку модель через принцип «партиципації» (містичної співпричетності), згідно з яким будь-яка річ, істота або явище можуть одночасно бути собою й чимось іншим, долучившись до єдиного потоку життєвої сили.

Принципово важливо розрізнати уявлення про реінкарнацію душі в природні об'єкти та вірування в духів померлих, які лише епізодично або символічно постають у тваринній подобі. Це характерно, напр., для слов'янського фольклору, згідно з яким душа померлого може тимчасово відвідувати світ живих у вигляді птаха чи метелика. Різниця між цими двома типами уявлень полягає в онтологічному статусі: у першому — душа принципово змінює форму свого існування, перероджується у новій якості; в другому — зберігає особистісну ідентичність і лише тимчасово набуває іншої подобі для комунікації з живими.

До цього комплексу уявлень належить і феномен так званої вільної або відокремленої душі, здатної тимчасово залишати фізичне тіло людини, найчастіше під час сну або екстатичних (трансвих) станів. У багатьох культурах існують суворі *табу*, пов'язані з небезпекою такого відокремлення: людину, що спить, не можна раптово будити, пересувати або змінювати її зовнішність (оскільки душа, яка тимчасово полишила тіло, тоді не зможе повернутися зі своїх мандр або не впізнає своє фізичне вмістилище). Таку душу часом ототожнюють із твариною-покровителем або вважають, що душа тимчасово набуває її образу (це яскраво репрезентовано в мезоамериканській традиції нагуалізму — уявлення про нерозривний зв'язок між людиною та її духовним двійником-твариною, який може виявлятися у снах, хворобах або критичних моментах життя).

Аналогічні мотиви фіксують у *скандинавській міфології* через поняття фюльг'я (дав.-сканд. fylgja) — духа-супровідника, що часто з'являється уві сні в образі звіра, який візуалізує характер або долю людини. У деяких традиціях (напр., у давніх греків) існувало уявлення про ейдолон (дав.-грец. εἶδωλον) — примарний

двійник живої людини, з'ява якого провіщала смерть. Уявлення про «вільну» душу лягли в основу шаманських практик, де *шаман* здійснює символічну подорож у потойбіччя саме у вигляді такої відокремленої душі, залишивши своє фізичне тіло в стані трансу. Цей комплекс вірувань, досліджуваний антропологами протягом 19–20 ст., демонструє пластичність архаїчного розуміння меж людського «Я».

Окремий мотив, досліджений Фрейзером, — уявлення про «зовнішню душу», коли життєва сила героя або демонічної істоти зберігається в неприступному місці або предметі (яйці, голці, дереві), що забезпечує невразливість доти, доки цей об'єкт не буде знайдено і знищено.

Чимало релігійно-міфологічних традицій оперують поняттям «посмертної душі», яка відокремлюється від тілесної оболонки в момент смерті. У міфологічних *наративах* цей процес супроводжують символічними образами: маніфестацією душі в зооморфних чи фітоморфних подобах, а також появою істот-провідників у *потойбіччя* (психопомпів), як-от давньогрецький *Гермес*, давньоєгипетський *Анубіс* або астекський *Ксолотль*. Функція психопомпа є універсальною в міфологіях світу: ця істота супроводжує душу померлого через небезпечні межові простори, захищає від ворожих *демонів* та вказує шлях до обителі мертвих. У багатьох традиціях подорож душі до потойбіччя є складною ритуальною процедурою (напр., у *давньогрецькій міфології* — переправа через річку *Стікс*, де перевізник *Харон* вимагає плату), що вимагає правильного виконання поховальних обрядів (недотримання прирікало душу на вічне блукання поміж світами). Вагоме місце також посідає ідея посмертного суду, класичним прикладом якого є єгипетський ритуал зважування серця (вмістилища душі) померлого на терезах богині істини *Маат*, де результат (серце проти пера істини) визначав долю померлого в загробному світі. Аналогічні концепції посмертної відплати існують у *зороастризмі* (міст Чінват), *буддизмі* (суд *Ями*), *авраамічних релігіях*, що свідчить про глибинну потребу *міфологічної свідомості* в етичному вимірі загробного існування.

Однією з найскладніших для інтерпретації є архаїчна концепція множинності душ. Відповідно до неї, життєва сила та особистісна ідентичність є наслідком

взаємодії кількох психокосмічних компонентів. Ця концепція, детально досліджена антропологами на матеріалах африканських, північноамериканських та океанійських культур, відображає складніше розуміння людської особистості, ніж дихотомія «душа — тіло». Зокрема, у *давньоєгипетській міфології* виокремлювали *ка* (душа-двійник, що народжується разом із людиною і потребує жертвовної їжі після її смерті), *ба* (сила-міць, душа-життєва сутність, здатна вільно переміщуватися між світами, в *іконографії* відома переважно у вигляді птаха з людською головою), *ах* (просвітлений, чистий дух, що виникає після успішного проходження посмертного суду та злиття *ка* і *ба*). До них додавали також *рен* (ім'я, пам'ять), *шут* (тінь) та *іб* (серце), кожен з яких мав власну онтологічну вагу та долю в загробному світі.

Схожа багатокomпонентна структура властива і китайській традиції, яка розрізняє душі *хунь* (кит. 魂; небесне, духовне начало, керує інтелектом і пов'язане з силою *ян*) та *по* (魄; кит. тілесне начало, керує фізіологічними функціями і пов'язане з силою *інь*). Після смерті *хунь* підноситься вгору, до предків, тоді як *по* сходиться в землю, де існує в могилі до повного розкладання тіла, після чого може трансформуватися на небезпечного *демона* (гуй), якщо не були виконані належні *жертвоприношення*. У давньогрецькій традиції також існувало розрізнення: *псіхе* (грец. ψυχή) — дихання, що відлітає в *Аїд* після смерті; *тімос* (грец. θυμός) — емоційно-вольове начало; *ноус* (грец. νόος, νοῦς) — розум, який вважали безсмертним лише в окремих філософських школах (*орфізм, піфагореїзм*). Саме у період 6–4 ст. до н. е. відбулася суттєва трансформація уявлень: від гомерівського (див. *Гомер*) розуміння душі як безсилої «тіні», що пасивно перебуває в *Аїді*, до платонівської концепції, де вона постає як безсмертний інтелектуальний центр особистості.

Така багаторівнева типологія забезпечує цілісну пояснювальну модель, у межах якої психологічні властивості індивіда інтегровані в ширший природно-космічний контекст, що дозволяє розглядати людину як *мікрокосм* у структурі загального буття. Ця модель також пояснює, чому в різних обрядових

контекстах (*поховання, ініціація, лікування*) задіюють різні «компоненти» душі: напр., у лікувальних практиках *шаман* повертає «загублену» душу (яка може бути одним із множинних компонентів), тоді як у поховальному обряді забезпечує коректне розділення всіх складників.

В українській міфологічній традиції

В українській міфологічній традиції концепція душі постає як складна система уявлень про автономну життєву субстанцію, що забезпечує онтологічний зв'язок між тілесним світом та сакральною сферою потойбіччя. Ця система, реконструйована на основі фольклорних, етнографічних та лінгвістичних джерел (праці В. Гнатюка, Б. Грінченка, М. Костомарова, Хв. Вовка), демонструє як універсальні риси (віра у відокремлену душу, подорож у потойбіччя), так і локальну специфіку.

Народна свідомість наділяла душу ознаками певної матеріальності («тонкої матерії») і часто візуалізувала через образи пари, диму, вітру або зооморфні інкарнації — птаха (голуба, зозулі), метелика чи бджоли. Зооморфний код увиражений у *веснянках* та поховальних *голосіннях*, де душа померлого «відлітає» або «випурхує». Ключовим для українського *світогляду* є уявлення про локалізацію душі в крові, серці або диханні, що зумовлювало відповідні обрядові заборони та практики. Напр., пролиття крові (особливо родинної) вважалося тяжким *гріхом*, оскільки разом із кров'ю «втрачається душа». Особливе місце посідає динаміка перебування душі в тілі: її вважали здатною до тимчасового виходу під час сну (що пояснювало сновидіння як подорожі душі) та остаточного від'єднання у момент смерті, після чого розпочинався 40-денний період її лімінального перебування в земному просторі перед переходом до *Вирію*. У цей період — основу традиційного циклу поминання — душу вважали особливо вразливою та небезпечною, що вимагало дотримання численних обмежень (завішування дзеркал, заборона голосних розмов, ритуальне залишання їжі для душі).

Специфічною рисою української міфології є диференціація душ на «чисті» (предки-охоронці) та «нечисті» або «заложні» (душі самогубців, *чаклунів*,

нехрещених дітей, померлих наглою смертю). Категорія «зложених» мерців охоплює тих, чия смерть була «неправильною»: вони не отримали належного відспівування, поховані за межами цвинтаря, або за життя були пов'язані з *нечистою силою*. Такі душі, за *повір'ями*, через неможливість подолання межі між світами, трансформувалися на демонологічних персонажів — *мавок, русалок, утирів, потерчат*, що підкреслює етичну та обрядову зумовленість посмертного статусу душі. Подібна диференціація виконувала важливу соціально-нормативну функцію, закріплювала через страх перед «нечистими» покійниками правила належної поведінки за життя та гідного поховання після смерті.

Уявлення про душу в українській традиції були тісно пов'язані з календарними поминальними циклами (Проводи, *Радунця, Спаси, Діди*), під час яких відбувався ритуальний обмін між світом живих і світом мертвих, що забезпечував родючість землі, благополуччя родини та підтримання космічного порядку.

Концепція душі, отже, поставала не лише як пояснювальна модель для смерті, сновидінь, станів зміненої свідомості, але й практичний інструмент організації соціального життя, календарної обрядовості та етичних норм.

Література

Bremmer J. N. The Early Greek Concept of the Soul. Princeton : Princeton University Press, 1987. 166 p.

Frazer J. G. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. New York : The Macmillan company, 1992. 752 p.

Addey T. The Seven Myths of the Soul. Rev. ed. Lydney : Prometheus Trust, 2000. 243 p

Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 310 с.

Tervahauta U. A Story of the Soul's Journey in the Nag Hammadi Library: A Study of Authentikos Logos (NHC VI,3). Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. 277 p.

Тиховська О. М. Уявлення про душу самогубців в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2020. Вип. 2 (44). С. 423–431.

Тиховська О. М. Етнопсихологічний аспект міфологічних уявлень про загробне життя душі у фольклорі Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2021. Вип. 1 (45). С. 564–570.

Cutchin J. Ecology of Souls: A New Mythology of Death & the Paranormal : in 2 vol. [W. p.] : Horse & Barrel Press, 2022.